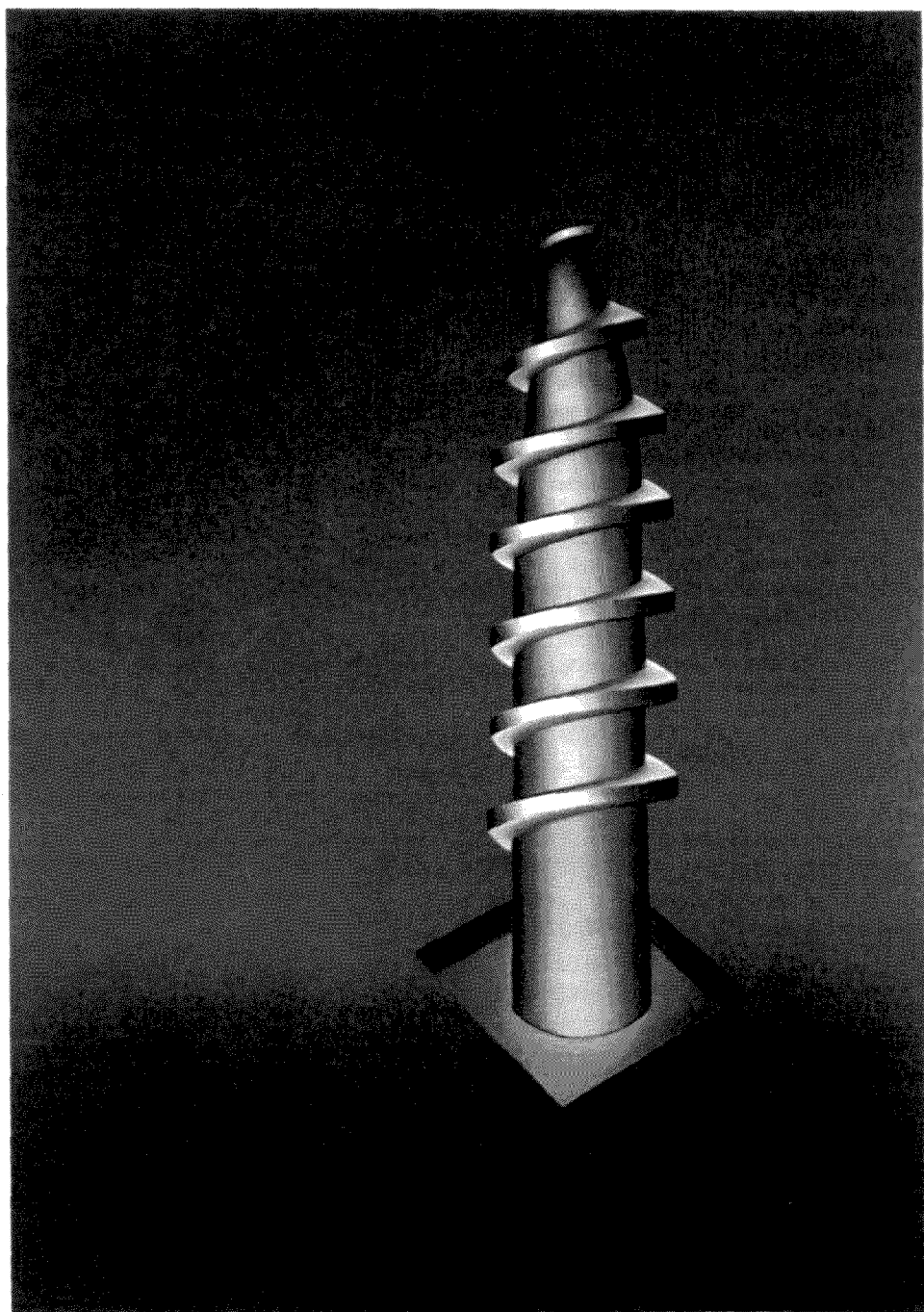

Γιργόρης Σεμιτέκολο, Λάδι σε καμβά, 1984-90.

Η όξυνση της αντίθεσης

Διαφορά και Αντίθεση σύμφωνα με τον Χέγκελ και τον Μαρξ

Απλοποιώντας σε μεγάλο βαθμό ένα σύστημα λεπτών σχέσεων, θα λέγαμε ότι ο Μαρξ αντιτίθεται στους εγγελιανούς ως οικονομολόγος, ενώ ασκεί κριτική στους οικονομολόγους ως εγγελιανός.

Αναφορικά με το τελευταίο αυτό σημείο, αυτό που στην πραγματικότητα ο Μαρξ καταλογίζει γενικά στους οικονομολόγους είναι ότι παραμένουν δέσμιοι ενός τρόπου σκέψης, που, μαζί με τον Χέγκελ, ονομάζει «παλιά μεταφυσική». Οι ευρετικές αρχές των οικονομολόγων δεν είναι ικανοποιητικές, ενώ συγχρόνως οι ίδιοι κάνουν ένα τεράστιο μεθοδολογικό λάθος, προσπαθώντας να εφαρμόσουν με τρόπο απόλυτο και ανελαστικό τις αρχές ή τις αυτοαποκαλούμενες αρχές της τυπικής λογικής. Δε θέλουν να σκεφτούν διαλεκτικά μια πραγματικότητα που είναι βαθιά διαλεκτική. Και ακόμη και όταν τους υποδεικνύουν το λάθος τους, εμμένουν με τρόπο διαβολικό σ' αυτό, αφού η διαστροφή του νου τους δεν είναι συμπτωματική αλλά αποκαλύπτει μια ιδεολογική τελικότητα. Σ' ένα γράμμα του 1890, ο εβδομηντάχρονος Ένγκελς αφήνει να παρεισφύσει, στο θέμα αυτής της συνεχιζόμενης έλλειψης κατανόησης, μια κάποια ανυπομονησία και ίσως και κάποια πικρία. Γράφει:

Αυτό, που σε όλους αυτούς τους κυρίους λείπει, είναι η διαλεκτική. Δε βλέπουν διαρκώς παρά μόνο εδώ την αιτία, εκεί το αποτέλεσμα. Το ότι αυτό αποτελεί μια κενή αφαίρεση, το ότι στον πραγματικό κόσμο δεν υπάρχουν τέτοιου είδους πολικές, μεταφυσικές αντιθέσεις (Gegesetze), παρά μόνο στις κρίσεις, αλλά και το ότι όλη η μεγάλη ροή των πραγμάτων παράγεται υπό τη μορφή της αμοιβαίας δράσης (...) το ότι εδώ δεν υπάρχει τίποτε το απόλυτο και ότι όλα είναι σχετικά, αυτό απλώς δεν το βλέπουν. Γι' αυτούς, ο Χέγκελ δεν υπήρξε ποτέ!

Ο Ένγκελς ασφαλώς θα εφιστά διαρκώς την προσοχή στο «ολίσθημα» που θα συνίστατο στην αφομοίωση του μαρξισμού από τον εγγελιανισμό, ή ακόμη και στην ολοκληρωτική σύγχυση της διαλεκτικής του Μαρξ με αυτή του Χέγκελ. Εξίσου όμως κηρύσσει και την τεράστια σημασία της εγγελιανής διαλεκτικής κληρονομιάς για το μαρξισμό.

Συχνά, άλλωστε, συμβουλεύει τους οπαδούς του να αναφέρονται στον Χέγκελ. Σ' έναν απ' αυτούς συστήνει την ανάγνωση των πολυάριθμων έργων του Χέγκελ, «ιδιοφυών» όλων, όπως θέλει να τα χαρακτηρίζει, και ανάμεσα σ' αυτά, κυρίως σε ό,τι αφορά τη διαλεκτική, την *Εγκυκλοπαίδεια*, και από την *Εγκυκλοπαίδεια* κυρίως τη *Θεωρία της ουσίας*. Εκεί είναι που, όπως λέει, βρίσκουμε «τη διάλυση των αφηρημένων αντιθέσεων (*der abstrakten Gegensätze*) μέσα από τη διάλυση της σταθερότητάς τους, κατά τέτοιο τρόπο,

ώστε τη στιγμή που θέλουμε να κρατηθούμε σταθερά στη μία πλευρά, αυτή μετασχηματίζεται στην άλλη, χωρίς καν να το αντιληφθούμε...»²

Ο Μαρξ, μας το θυμίζουν άλλωστε αρκετά συχνά, δεν είχε το χρόνο να γράψει μια πραγματεία πάνω στη διαλεκτική, της οποίας όμως είχε κάνει το προσχέδιο. Ωστόσο, στα πιο σημαντικά έργα του Ένγκελς αφιερώνονται μεγάλης έκτασης αναπτύγματα, τα οποία αφορούν στο συγκεκριμένο θέμα: στο *Αντι-Ντίρινγκ*, στη *Διαλεκτική της φύσης*, στο *Λουδοβίκο Φόιερμπαχ*. Για περισσότερες λεπτομέρειες, ο Μαρξ και ο Ένγκελς παραπέμπουν πάντοτε στο έργο του ίδιου του Χέγκελ, σ' αυτό το έργο στο οποίο «οφείλουμε τόσα», όπως λένε, και όπου βρίσκουμε «την επιτομή» της διαλεκτικής³.

Σε ένα άρθρο του 1892, ο Ένγκελς δηλώνει: «Αυτός που επιδιώκει να κάνει κάτι στον τομέα των επιστημών της φύσης, είτε των θεωρητικών είτε των θεμελιακών, αυτός δεν πρέπει να θεωρεί τα φυσικά φαινόμενα ως αμετακίνητα μεγέθη, όπως το κάνουν οι περισσότεροι άνθρωποι, αλλά πρέπει να τα θεωρεί κινητικά και ρευστά. Και στις μέρες μας, είναι ακόμη κοντά στον Χέγκελ, που το μαθαίνουμε αυτό με τη μεγαλύτερη ευκολία»⁴.

Σε τι θα είχε βοηθήσει η γνώση της διαλεκτικής τους οικονομολόγους, ώστε να έχουν αποφύγει ορισμένα από τα λάθη τους;

Κατ' αρχάς, θα τους είχε ίσως εμποδίσει να στηριχθούν, για τις οικονομικές τους αναλύσεις, στην κενή ταυτότητα. Οι χειρότεροι οικονομολόγοι και, ακόμη, οι καλύτεροι οικονομολόγοι στις πιο κακές τους στιγμές αρέσκονται να εκφράζουν την αφηρημένη ταυτότητα του αντικειμένου που αναλύουν: μία ταυτότητα χωρίς διαφορές, χωρίς εσωτερικούς κατηγορητικούς προσδιορισμούς, την απλή ταυτολογία που κρύβεται πίσω από τη φαινομενική διαφορετικότητα των λέξεων.

Έτσι ο Μαρξ καταλογίζει στον Προυντόν ότι φλυαρεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις της τυπικής λογικής και, κατά συνέπεια, ότι μιλάει χωρίς να λέει τίποτα:

Η διατύπωση του Προυντόν: το κεφάλαιο αξίζει, η εργασία παράγει, δε σημαίνει τίποτε άλλο από το ότι το κεφάλαιο είναι αξία. Δεδομένου ότι ο Προυντόν δε λέει τίποτε περισσότερο για το κεφάλαιο, εκτός από το ότι είναι αξία, αυτό σημαίνει ότι: η αξία είναι η αξία (το αλλαγμένο υποκείμενο είναι εδώ απλώς ένα άλλο όνομα που αναφέρεται στο κατηγορούμενο)· και το να λέμε ότι η εργασία παράγει, ότι είναι παραγωγική δραστηριότητα, σημαίνει ότι η εργασία είναι εργασία, αφού δεν είναι για την ακρίβεια τίποτε άλλο πέρα από το «παράγειν». Το ότι τέτοιες ταυτολογίες δεν περιέχουν ούτε έναν κόκκο⁵ ιδιαίτερης φρόνησης είναι προφανές.

Και σχεδιάζει μια εγέλο-μαρξική κριτική αυτής της διαδικασίας:

Παρόμοιες ταυτολογικές κρίσεις δεν μπορούν να εκφράζουν μία αναλογία (Verhältnis) στην οποία η αξία και η εργασία εισάγονται σε μία σχέση, όπου οι ίδιες αναφέρονται η μία στην άλλη και όπου οι ίδιες διακρίνονται η μία απ' την άλλη, μία σχέση στην οποία δε βρίσκονται η μία δίπλα στην άλλη ως αδιάφορες και απαθείς (gleichgultige indifferente)⁶.

Μήπως βρίσκομαστε μπροστά σε μια μαρξική «αντιγραφή» ορισμένων εγγελιανών κειμένων, όπως, για παράδειγμα, μπροστά σε κάποια ειρωνική αναφώνηση του Χέγκελ στην *Επιστήμη της λογικής*;

Η απλή υπόδειξη της ταυτότητας, και έχουμε πολύ συχνά την εμπειρία της, αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να εκτιμάμε την αλήθεια που αυτή η πρόταση περιέχει! Όταν επί παραδείγματι, στην ερώτηση: τι είναι ένα φυτό; ακούμε να απαντούν: ένα φυτό είναι ένα φυτό, η αλήθεια μιας τέτοιας απάντησης γίνεται αμέσως δεκτή από όλο το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται, όμως αυτό εξίσου ομοφώνως δηλώνει ότι με μια τέτοια πρόταση δε λέμε τίποτα. Όταν κάποιος πιστεύει ότι οφείλει ν' ανοίξει το στόμα του και υποσχόμενος ότι ορίζει τι είναι ο Θεός, λέει ότι ο Θεός είναι ο Θεός, η προσμονή που είχε προκαλέσει δε βρίσκει ικανοποίηση, αφού αναμενόταν ένας προσδιορισμός, ο οποίος θα συμπεριελάμβανε τη διαφορά (*eine verschiedene Bestimmung*)... Δεν υπάρχει τίποτε το πιο ανιαρό και πιο ενοχλητικό από το μνησικακό τέτοιων συνδιαλέξεων και τέτοιων ομιλιών, που θα ήθελαν, ωστόσο, να εκλαμβάνονται ως η αλήθεια⁷.

Οι ταυτολογικές προτάσεις δεν είναι, με την αυστηρή έννοια, λανθασμένες, αλλά όλος ο κόσμος τις γνωρίζει. Και, από την άλλη μεριά, δεν είναι και αθώες. Μπορεί να κηρύσσουμε το λόγο του Ευαγγελίου, να λέμε παντού, στους αγρούς ή στις πόλεις, ότι ο Θεός είναι ο Θεός, ότι το φυτό είναι το φυτό, το κεφάλαιο είναι το κεφάλαιο, η εργασία είναι η εργασία... Όμως εδώ πρόκειται για μία προπαγάνδα, που εξαπολύεται από αυτούς που, συνειδητά ή υποσυνειδητά, επιθυμούν ο Θεός να μην είναι παρά ο Θεός (τι ανακοίνωση αν δεν υπάρχει τίποτα περισσότερο να πούμε!) και το κεφάλαιο να μην είναι παρά το κεφάλαιο (τι κοινωνική ειρήνη, αν στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο!).

Ωστόσο, πρέπει ακόμη να δούμε, πάντοτε μαζί με τον Χέγκελ, αν αυτές οι ίδιες οι ταυτολογίες δεν είναι τόσο ταυτολογικές όσο νομίζουν, αν δεν καταφέρνουν να είναι τόσο αφηρημένες όσο θα εύχονταν. Ακόμη και στη διατύπωση «το Α είναι Α», το δεύτερο Α, αφού είναι δεύτερο, ένας όρος συγκριτικός, δεν είναι ταυτόσημο με το πρώτο. Ο τόνος εξάλλου και οι συνθήκες αποδίδουν ένα νόημα σ' αυτές τις ταυτολογίες. Αφήντε να σας πέσει μια πεντάρα και αμελείτε να σκύψετε για να τη μαζέψετε. Κάποιος άλλος όμως μπαίνει στον κόπο, αναφωνώντας: «μια πεντάρα είναι μια πεντάρα!» Άλλη πρόταση, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, πολύ πλούσια σε συγκεκριμένο περιεχόμενο: «Ο πόλεμος είναι πόλεμος!»

Όμως, κυρίως αυτοί που αναμασάνε διάφορες ταυτολογίες, δεν αντιλαμβάνονται ότι η ταυτότητα εμπεριέχει τη διαφορά. Το ότι όλα είναι ταυτόσημα εμπεριέχει και το ότι δεν υπάρχει τίποτα που να διαφέρει. Εάν το φυτό είναι φυτό, δεν είναι ζώο, δεν είναι εργασία, δεν είναι κιθάρα. Κάθε πράγμα διακρίνεται μέσω μιας διαφοράς και ο Χέγκελ χαμογέλά, σκεπτόμενος τις ωραιές κυρίες της αυλής που τρέχουν με χάρη στο πάρκο, ψάχνοντας να βρουν δύο ίδια φύλλα δέντρου: πρόσχημα για τον Λάμπνιτς, με φόντο ένα γοητευτικό θέαμα...

Ο Χέγκελ αναπτύσσει, στη βάση της εξωτερικής και εσωτερικής εμπλοκής της διαφοράς μέσα στην ταυτότητα, ιδιαίτερα πλούσιες και λεπτές παρατηρήσεις, τις οποίες όμως δεν είναι δυνατόν να ακολουθήσουμε εδώ λεπτομερώς⁸.

Αφομοιώνει, χωρίς καμιά δυσκολία, τη διαφορά στην αντιφατικότητα. Τα διαφορετικά αντικείμενα διαθέτουν χαρακτήρες που αλληλοαποκλείονται, χωρίς όμως να αποκλείεται απαραίτητως κάποιος άλλος ενδεχόμενος χαρακτήρας. Εάν αυτό το τραπέζι είναι κίτρινο, δεν είναι μπλε. Θα μπορούσε όμως να είναι μαύρο ή πράσινο. Υπάρχει ένα τρίτο, μη απο-

κλειόμενο ενδεχόμενο. Δε βρισκόμαστε μπροστά σε μια εναλλακτική περίπτωση, όπως μέσα στην αντίφαση.

Η ίδια όμως η τυπική λογική δεν καταφέρνει, παρά πολύ δύσκολα, να συγκρατεί τη διαφορά της διαφοράς και της αντίφασης.

Εξίσου, οι λογικοί δείχνουν ότι μπορούμε εύκολα να μετατρέψουμε την αντιφατικότητα σε αντίθεση, συγκεντρώνοντας όλα τα αντίθετα κάτω από την ίδια άρνηση του θετικού. Το τραπέζι είναι κίτρινο και έτσι δεν είναι πράσινο, μπλε, κόκκινο, κ.λπ. Μπορούμε όμως να συνενώσουμε όλους τους αντίθετους προσδιορισμούς μέσα σε έναν ίδιο αντιθετικό ανακλαστικό προσδιορισμό: όχι κίτρινο. Το τραπέζι αυτό είναι κίτρινο ή όχι;

Είναι σαν να λέμε ότι το διαφορετικό αφομοιώνεται στο αντίθετο, όπως και ότι μετατρέπεται απαραίτητα στο αντίθετο. Η ταυτότητα εμπεριέχει τους διαφορετικούς τρόπους της διαφοράς, ενώ αυτή η ίδια εμπεριέχει την αντιφατικότητα, που και αυτή με τη σειρά της εμπεριέχει την αντίθεση. Δεν υπάρχει ταυτότητα (*Identitat*), δίχως διαφορά (*Unterschied*) και δίχως αντίθεση (*Gegensatz*). Τίποτα δεν τίθεται χωρίς να αντιτίθεται, τίποτα δεν αντιτίθεται χωρίς να τίθεται.

Τα εκτεταμένα σχόλια που κάνει ο Χέγκελ πάνω στις διαφορές αυτές σχέσεις διαθέτουν ένα θαυμαστό βάθος, ο ίδιος όμως δεν εμβαθύνει σ' αυτές, παρά προκειμένου να καταδείξει την *κίνηση της σκέψης*.

Μέσα από τη δική του ιδεαλιστική προοπτική, η ταυτότητα, η διαφορά, η αντιφατικότητα, η αντίθεση, αποτελούν προσδιορισμούς, κατηγορικούς ή ανακλαστικούς.

Είναι εξαιρετικά σημαντικές, αναπόσπαστες. Χωρίς αυτές δε θα υπήρχε παρά η κενή ταυτότητα ή το απροσδιόριστο μηδέν. Κάνουν να εμφανίζεται ένας κόσμος ποικίλος, γεμάτος από συγκεκριμένα πράγματα και ατομικότητες. Είναι εκδηλώσεις της δύναμης του αρνητικού, της αρνητικότητας που πάντοτε προσδιορίζει μέσα από την άρνηση.

Δεν τίθεται επομένως, για τον Χέγκελ, θέμα να τις αγνοήσει ή να τις διαγράψει. Συμφέρει, αντίθετα, να μείνει σ' αυτές και να απολαύσει εξαιτίας τους τη συγκεκριμένη διαφορετικότητα. Η αρνητικότητα, που ενσαρκώνουν, είναι ο δημιουργός ενός κόσμου διαφοροποιημένου, ποικίλου, ενδιαφέροντος. Αντίφαση επομένως, αν θέλουμε, σύμφωνα με τον Χέγκελ, να κάνουμε οικονομία στη διαφορά! Πρέπει η ταυτότητα να διαιρεθεί, να διαρραγεί, να έρθει σε αντίθεση με τον εαυτό της. Αντίφαση επίσης, αν θέλουμε να κάνουμε οικονομία στη διαφορά και σύμφωνα με τον Μαρξ! Το διαπιστώνουμε: υπήρξε, στην πραγματικότητα, χωρισμός του ανθρώπου από τη φύση, χωρισμός του ανθρώπου από τη φύση του· καταμερισμός της εργασίας που πρώτα ήταν ενιαία· διαίρεση της κοινωνίας, που πρώτα ήταν ομοιογενής· διαχωρισμός του εργαζομένου από τα μέσα παραγωγής, στοιχεία που πρώτα ήταν συνενωμένα.

Δεν πρέπει μεθοδολογικά να αρνηθούμε τη διαφορά προς όφελος μιας αδιαφοροποίητης ενότητας, όπως, σύμφωνα με τον Χέγκελ, κινδυνεύει να το κάνει ο Jacobi πραγματευόμενος το πρόβλημα του Θεού ή όπως, σύμφωνα με τον Μαρξ, κινδυνεύει να το κάνει η χυδαία πολιτική οικονομία πραγματευόμενη το εισόδημα.

Είναι επίσης απαραίτητο, οι προσδιορισμοί της διάνοιας, κατά τον Χέγκελ, και οι συγκεκριμενοποιήσεις της ύλης, κατά τον Μαρξ, να υφίστανται και να διατηρούνται. Χωρίς αυτά, δε θα υπήρχε τίποτα το συγκεκριμένο και δε θα μπορούσαμε να ανταλλάσσουμε ιδέες ως ξεχωριστά πρόσωπα πάνω σε ξεχωριστά πράγματα.

Θα μπορούσαμε ακόμη να προσθέσουμε ότι θα ήταν καλό, σύμφωνα με τον Χέγκελ, οι προσδιορισμοί να είναι σταθεροί, έτσι ώστε κάποια μέρα ο λόγος να μπορέσει να τους καταστρέψει.

Εξίσου για τον Μαρξ, κάθε τροπικότητα του πραγματικού —τρόπος ύπαρξης, τρόπος παραγωγής, τρόπος ανταλλαγής, πολιτικό καθεστώς— εμμένει, όσο μπορεί, στο πραγματικό: χωρίς μια τέτοια εμμονή στη σταθερότητα, δε θα υπήρχαν ποτέ επαναστάσεις και ιστορική ανάπτυξη γενικά.

Αυτό όμως που είναι σημαντικό στα μάτια τους, είναι ότι όσο επίμονοι και αν είναι οι προσδιορισμοί, πρέπει να καταστραφούν.

Η διαφορά γεννιέται από την ενότητα. Είναι κυρίως διαφοροποίηση⁹. Η αντιφατικότητα προέρχεται από την ταυτότητα. Η αντίθεση γεννιέται από την ενότητα. Κάθε διαφορά συνιστά το αποτέλεσμα μιας διαφοροποίησης και καταλήγει σε μια αντίφαση. Οι προσδιορισμοί αυτοί δεν έχουν κάποια απόλυτη αξία, αλλά μόνο μια αξία σχετική και προσωρινή.

Ακριβώς, όπως ο Χέγκελ και ο Μαρξ εξηγούν, με το δικό του τρόπο ο καθένας, η διαφορά, η αντιφατικότητα, η αντίθεση αποτελούν προσδιορισμούς, με τους οποίους το πνεύμα συνδέεται, τους σταθεροποιεί, τους καθορίζει, τους διατηρεί, απέναντι και ενάντια σε όλα —ξεχνώντας την ταυτότητά τους, τη ρευστότητά τους.

Η λογική της ταυτότητας απαιτεί να επιλέξουμε ανάμεσα σε αντιτιθέμενους προσδιορισμούς: αυτό που είναι πλούτος είναι πλούτος, αυτό που είναι φτώχεια είναι φτώχεια. Ο πλούτος είναι το αντίθετο της φτώχειας. Μια κοινωνία είναι είτε φτωχή είτε πλούσια, ακόμη και αν μπορούμε να καταδείξουμε το βαθμό αυτού του πλούτου ή αυτής της φτώχειας. Όμως το να λέμε, μαζί με τον Χέγκελ, ότι «η κοινωνία των πολιτών παρά τον υπέρμετρο πλούτο της δεν είναι ποτέ αρκετά πλούσια ώστε να δικαιολογεί την υπέρμετρη φτώχεια που προκαλεί», ή ακόμη το να λέμε, μαζί με το σύγχρονό του, τον Fourier, ότι «υπάρχει μιζέρια στην αφθονία», συνιστά μια σχέση ανάμεσα σε πράγματα αντιφατικά, που η λογική αρνείται να τη δεχτεί.

Το να υποστηρίζουμε, μαζί με τον Rousseau, ότι «το ψυμί και το σίδερο εκπολίτισαν τους ανθρώπους και έκαναν να χαθεί το ανθρώπινο γένος», ή ακόμη, μαζί με τον Fourier, ότι η βαρβαρότητα γεννιέται μέσα από τον πολιτισμό και ότι βρίσκεται στην καρδιά του, αυτό αποτελεί κάτι στο οποίο η διάνοια, εφόσον κρατάει την ψυχραιμία της, αρνείται να συναινέσει.

Η ποίηση δεν είναι πρόζα, ο κύκλος δεν είναι το τετράγωνο, ο υπηρέτης δεν είναι αφεντικό, ο τύραννος δεν είναι δούλος, το κεφάλαιο δεν είναι η εργασία, η υπερπαραγωγή δεν είναι η υποκατανάλωση, το μέσο δεν είναι ο σκοπός, η αιτία δεν είναι το αποτέλεσμα, η ιδιοκτησία δεν είναι η μη-ιδιοκτησία, κ.λπ.!

Η διάνοια, σύμφωνα με την εγγεληνή ορολογία, η συνηθισμένη σκέψη, η ευθυκρισία, ο κοινός νους, σύμφωνα με την κοινή στους Χέγκελ και Μαρξ ορολογία, αρνούνται να θεωρήσουν αληθείς δύο αντιτιθέμενες προτάσεις, ταυτόχρονα, μέσα στην ίδια σχέση.

Συντηρούν τις διαφορές και κυρίως αρνούνται το *πέρασμα* από την ταυτότητα στη διαφορά, από αυτή στην αντίθεση, από την αντιφατικότητα στην αντίφαση και από αυτή, εκ νέου, στην ενότητα και την ταυτότητα.

Συντηρούν, όσο μπορούν, τη διαφορά και επομένως, καθώς αυτό είναι ίσως και κυρίως

που τους ενδιαφέρει, εγκαθιστούν τη μη-διαφορά. Απομακρύνουν τα αντίθετα ή τις αντιφάσεις τη μία από την άλλη, σε απόσταση, στις τέσσερις περιφημες γωνίες του λογικού πίνακα. Τους απαγορεύουν να κινηθούν και να μεταμορφωθούν! Επομένως, τα αντίθετα δε θα έρθουν ποτέ στα χέρια. Καθένας στη θέση του για τη διατήρηση μίας τάξης ιεραρχικής!

Η φροντίδα του Χέγκελ και του Μαρξ, από την άποψη αυτή, είναι να αποδίδουν πάντοτε προσδιορισμούς, καθορισμούς, με μια ενότητα ρευστή (flüssige Einheit) που συμπεριλαμβάνει τα πάντα: επιστρέφουν στην πρωταρχική ενότητα, από την οποία αποχωρίστηκαν προς στιγμήν, στην ενότητα της διαδικασίας.

Ο Μαρξ, εξίσου με τον Χέγκελ και με την ίδια σφοδρότητα, σε τομείς όμως που εκείνος δεν είχε εξερευνήσει, επιτίθεται στη διαφορά ως διαφορά, στην αντιφατικότητα ή στην αντίθεση που δολίως ελήφθησαν ως σταθερές, στην πολυειδία ή στην πολυπλοκότητα που θεωρούνται πάντοτε δεδομένες. Διαφορά, αντιφατικότητα, αντίθεση, αντίφαση, ταυτότητα, δεν είναι παρά στιγμές *εφήμερες μιας διαδικασίας*, στην οποία εμφανίζεται η μόνιμη ταυτότητα της ταυτότητας και της διαφοράς, δηλαδή η αλλαγή και η ζωή¹⁰.

Είναι η οδός, στην οποία πολύ νωρίς στρατεύτηκαν ο Μαρξ και ο Έγγελς και από την οποία, εν συνεχεία, δεν παρεξέκλιναν ποτέ. Ο Έγγελς κινούνταν ήδη σ' αυτό το πλαίσιο στα 1843-1844, σε μια εποχή που δεν είχε καν γνωρίσει τον Μαρξ, πράγμα που φαίνεται σ' ένα έργο του για το οποίο ο Μαρξ θα πει αργότερα ότι ήταν «ένα ιδιοφυές προσχέδιο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας»¹¹.

Αυτό είναι το σχήμα στο οποίο ο Έγγελς, στα 1843-1844, ήταν τότε 23 ετών, χάραζε την κίνηση των προσδιορισμών που ο Χέγκελ εκλάμβανε ως κατηγορητικούς και που ο ίδιος δικαιωματικά εκλάμβανε ως αποσπασμένους από την πραγματικότητα:

Είδαμε ήδη πως το κεφάλαιο και η εργασία είναι αρχικά ταυτόσημα (ursprünglich identisch): βλέπουμε επίσης, χάρη στις εξηγήσεις των ίδιων των οικονομολόγων, πως το κεφάλαιο, το αποτέλεσμα της εργασίας, ξαναγίνεται εκ νέου, αμέσως, κατά τη διαδικασία της παραγωγής, το υπόστρωμα, η πρώτη ύλη της εργασίας. Βλέπουμε λοιπόν, πως ο στιγμιαίος αποχωρισμός του κεφαλαίου από την εργασία «αναιρείται» ξαφνικά, εκ νέου μέσα από την ενότητα των δύο (wie also die für einen Augenblick gesetzte Trennung des Kapitals von der Arbeit sogleich wieder in die Einheit beider aufgehoben wird). Και ωστόσο ο οικονομολόγος διαχωρίζει το κεφάλαιο από την εργασία και διατηρεί σταθερή (festhalten) τη διάκριση, χωρίς να αναγνωρίζει την ενότητα, παρά προσδιορίζοντας το κεφάλαιο ως συσσωρευμένη εργασία. Ο χωρισμός (Spaltung) ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, που προέρχεται από την ατομική ιδιοκτησία, δεν είναι τίποτε άλλο από το διαχωρισμό της εργασίας από τον εαυτό της, η οποία αντιστοιχεί σ' αυτή την κατάσταση της διαίρεσης και που προκύπτει από αυτή.

Θα έπρεπε να διαβάσουμε ολόκληρο το κείμενο που φαίνεται απλώς εγγεγραμμένο. Όμως να το τέλος:

Όλοι αυτοί οι λεπτοί διαχωρισμοί και οι διαιρέσεις γεννιούνται από την πρωταρχική διαίρεση (ursprüngliche Trennung) του κεφαλαίου από την εργασία, όπως και από την ολοκλήρωση αυτής της διαίρεσης μέσα από το διαχωρισμό της ανθρωπότητας σε κεφαλαιοκράτες και σε εργάτες, μία διαίρεση που κάθε μέρα οξύνεται και η οποία, όπως θα δούμε, δεν μπορεί παρά ασταμάτητα να διευρύνεται. Η διαίρεση αυτή (...) είναι ωστόσο, σε τελική ανάλυση,

αδύνατη (eine unmögliche!) (...) Εάν εγκαταλείψουμε την ατομική ιδιοκτησία, τότε όλες οι μη φυσικές διαιρέσεις γκρεμίζονται... Το κεφάλαιο δεν είναι τίποτε χωρίς την εργασία, χωρίς την κίνηση. Η σημασία του κέρδους περιορίζεται, κάτω από το βάρος που το κεφάλαιο βάζει στη ζυγαριά για τον προσδιορισμό των δαπανών της παραγωγής και μένει επομένως, εγγενές στο κεφάλαιο, ενώ αυτό ξαναπέφτει μέσα στην πρωταρχική του ενότητα με την εργασία¹².

Ασφαλώς, με το χρόνο και την προσπάθεια, ο Μαρξ και ο Ένγκελς θα εμβαθύνουν και θα διευρύνουν στον τομέα αυτόν τις αναλύσεις τους. Εφαρμόζοντάς τες όμως, μέσα σε διαφορετικές συνθήκες, θα εκθέτουν κατ' επανάληψη και ακούραστα την κίνηση αυτή, από την ταυτότητα στην ταυτότητα, περνώντας μέσα από τη διαφορά, την αντιφατικότητα και την αντίφαση —για να την αντιπαραθέσουν στην ακινησία των στερεοποιημένων αντιφάσεων ή αντιθέτων, στην οποία αρέσκονται οι θεωρητικοί τους αντίπαλοι.

Υπάρχει γι' αυτούς μια αρχή —και κάθε πράγμα επιστρέφει στην αρχή του. Σωστά ή λάθος, είναι οι στοχαστές της ολότητας και άρα μιας κυκλικότητας. Για κάθε πράγμα, για κάθε άνθρωπο, για κάθε τρόπο παραγωγής, για κάθε κοινωνικό σύστημα, για κάθε βιολογικό είδος, το είναι είναι μετάβαση.

Τα κείμενα της ωριμότητας του Μαρξ μαρτυρούν τη συνεχή χρήση των «εγγελιανών» κατηγοριών, της ενότητας, της διαίρεσης, της αντίφασης, της *Aufhebung*, της αλλοτρίωσης.

Για παράδειγμα, ο Μαρξ, στα 1865, αναρωτιέται, στην έκθεσή του στο *Μισθός, τιμή και κέρδος*, για τη φύση της πρωταρχικής συσσώρευσης (ursprungliche Akkumulation. Οι θετικιστές μετέφρασαν το *ursprunglich* ως *πρωτόγονη*, αφού δεν μπορούν ν' αντέξουν στην ιδέα ότι υπήρξε μία αρχή!). Επομένως, λέει ο Μαρξ,

θα βρίσκαμε ότι αυτό που ονομάζουμε πρωταρχική συσσώρευση δε σημαίνει τίποτε άλλο από μια σειρά ιστορικών διαδικασιών, που καταλήγουν σε μία διάλυση της πρωταρχικής ενότητας (ursprungliche Einheit) ανάμεσα στους εργαζομένους και τα μέσα της εργασίας. (...) Αφού ολοκληρωθεί ο αποχωρισμός (Trennung) του εργαζομένου από τα μέσα της εργασίας του, αυτός θα συνεχίσει να υφίσταται σε μια ολοένα αυξανόμενη κλίμακα, έως ότου μια νέα και θεμελιώδη ανατροπή του τρόπου παραγωγής τον καταλύσει (wieder umstürzt), προκειμένου να αποκατασταθεί η αρχική ενότητα κάτω από μια νέα ιστορική μορφή (und die ursprungliche Einheit in neuer historischer Form wiederstellt)¹³.

Η ταυτότητα του παραγωγού γνωρίζει μια διαφοροποίηση, όταν αυτός επεκτείνει τα όργανά του με εργαλεία, διαφοροποίηση που δεν εμποδίζει, κατ' αρχήν, την ενότητα ανάμεσα στον εργαζόμενο και στα μέσα της εργασίας του. Όμως αυτή με τη σειρά της διαφοροποιείται, γίνεται αντιθετικότητα, ύστερα αντίθεση, ύστερα αντίφαση και, τέλος, μια αποκατάσταση της ενότητας οφείλει να παραγματοποιηθεί. Αφού πρόκειται για μια τμηματική διαδικασία, η ίδια αυτή η αποκατάσταση πραγματοποιείται, στο κέντρο μιας διαδικασίας ανάπτυξης, ενώ η κίνηση που ολοκληρώνεται με τον τρόπο αυτό δεν παίρνει παρά εν μέρει τη μορφή της κυκλικότητας: είναι πιο ικανοποιητικό να χρησιμοποιούμε, προκειμένου να μπορούμε να τη συλλάβουμε με τη φαντασία μας, τη μεταφορά του έλικα.

Στις *Θεωρίες για την υπεραξία*, ο Μαρξ καταπιάνεται εκ νέου με το ίδιο αυτό θέμα, δι-
νοντας όμως ίσως περισσότερη έμφαση σ' αυτό που εδώ μας απασχολεί: στη ρευστότητα

των προσδιορισμών, στο πέρασμα από τον ένα στον άλλο. Πρόκειται για ένα κείμενο του 1861-1863:

Η πρωταρχική ενότητα (ursprungliche Einheit) ανάμεσα στον εργαζόμενο και τα μέσα παραγωγής (...) παίρνει δύο μορφές. (...) Οι δύο αυτές μορφές είναι παιδικές, ανίκανες, τόσο η μία όσο και η άλλη, να αναπτύξουν την εργασία ως κοινωνική εργασία όπως και ν' αναπτύξουν την παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας. Απ' το γεγονός αυτό προέρχεται και η αναγκαιότητα της διαίρεσης (Trennung), της διάρρηξης (Zerreißung), της αντίθεσης (Gegensatz), ανάμεσα στην εργασία και την ιδιοκτησία (πρέπει να εννοηθεί εδώ η ιδιοκτησία των συνθηκών της παραγωγής). Η ακραία μορφή αυτής της διάρρηξης (Zerreißung), στην οποία οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας αναπτύσσονται συγχρόνως με τον πιο δυναμικό τρόπο, είναι αυτή του κεφαλαίου. Είναι μόνο πάνω στην κοινωνική βάση που δημιουργεί (schafft) και με το διάμεσο των επαναστάσεων, από τις οποίες περνάει η εργατική τάξη και ολόκληρη η κοινωνία κατά τη διαδικασία αυτής της δημιουργίας (Prozess dieser Schöpfung), που μπορεί να αποκατασταθεί η πρωταρχική ενότητα (kann erst wieder die ursprungliche Einheit hergestellt werden)¹⁴.

Στο απόσπασμα αυτό, ο Μαξ καταλογίζει στον Άγγλο οικονομολόγο Jones ότι περιέγραψε την ιδεατή κατάσταση της ενότητας κεφαλαίου και εργασίας, έχοντας παραλείψει να περιγράψει την κατάσταση της διαίρεσης. Ο ίδιος, εξάλλου, περιγράφει συγκεκριμένα το αντικείμενο που έχει περισσότερο μελετήσει, τον καπιταλισμό, ως «την εποχή που προηγείται της συνειδητής ανασυγκρότησης της ανθρώπινης κοινωνίας» (Die bewusste Rekonstitution der menschlichen Gesellschaft)¹⁵.

Οι μεν δε βλέπουν παρά την ενότητα, οι δε δε βλέπουν παρά τη διαίρεση και τη διαφορά. Πρέπει, αντιθέτως, να ερευνήσουμε μεθοδολογικά την ταυτότητα των διαφορών, τις διαφορές του ταυτού, το πέρασμα από την ταυτότητα στη διαφορά και αντιστρόφως.

Στο *Κεφάλαιο* εξηγείται αυτό, με αφορμή την πώληση και την αγορά. Λέει ο Μαξ:

Τίποτα πιο βλακώδες από το δόγμα, σύμφωνα με το οποίο η κυκλοφορία των εμπορευμάτων εμπεριέχει μια απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στην πώληση και την αγορά, αφού κάθε πώληση είναι αγορά και αντιστρόφως. Εάν αυτό σημαίνει ότι ο αριθμός των πραγματοποιημένων πωλήσεων ισούται με τον ίδιο αριθμό αγορών, τότε αυτό δεν είναι παρά μια σκέτη ταυτολογία. Πώληση και αγορά είναι μία πράξη ταυτόσημη ως σχέση αμοιβαία, ανάμεσα σε δύο άτομα που αντιπαρατίθενται το ένα στο άλλο, τον κάτοχο του εμπορεύματος και τον κάτοχο του χρήματος. (...) Το γεγονός ότι οι δύο διαδικασίες, που βρίσκονται αντιμέτωπες η μία με την άλλη, διαμορφώνουν μια εσωτερική ενότητα, σημαίνει εξίσου ότι η εσωτερική τους ενότητα κινείται μέσα από εξωτερικές αντιθέσεις. Εάν η εξωτερική αυτονόμηση των εσωτερικών ανεξάρτητων στοιχείων, από το γεγονός ότι αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους, συνεχιστεί ως κάποιο σημείο, τότε η ενότητα εισέρχεται σε μια βίαιη διαδικασία αξιολόγησης —μέσω μιας κρίσης...¹⁶

Η μέθοδος λοιπόν συνίσταται πάντα, δεδομένης της διαφορετικότητας και της πολυπλοκότητας, στην αναζήτηση της ουσιαστικής ενότητας, η οποία υπόσχεται την ιστορική επανένωση. Το κεφάλαιο δεν είναι, σύμφωνα με τον Μαξ, μια πραγματικότητα ανεξάρτητη και αιώνια, μια για πάντα προστατευμένη από τον ταυτολογικό της προσδιορισμό, θα

συντριβεί, θα ξαναγυρίσει στην αρχική του κατάσταση, στην εργασία. Ο προσδιορισμός του κεφαλαίου δεν περιορίζεται στην κατάδειξη μιας διαφοράς, αλλά επεκτείνεται μέχρι την αποκάλυψη μιας ταυτότητας, πρωταρχικής και οριστικής. Θα έχει, όπως λέει ο Rousseau και όπως ο Ένγκελς με ευχαρίστηση παραθέτει: «ένα ακραίο σημείο, που κλείνει τον κύκλο και αγγίζει το σημείο απ' όπου είχαμε ξεκινήσει»¹⁷.

Ο Μαρξ ειρωνεύεται τους οικονομολόγους που «αισθάνονται σαν στο σπίτι τους» μέσα στη διαφορά και την πολυειδία, μέσα στην ετερογένεια. Έχουν ανάγκη από την αναπαράσταση ενός δυσαρμονικού οικονομικού κόσμου, του οποίου τα συστατικά μέρη είναι ξένα μεταξύ τους, όπου οι φαινομενικές αντιθέσεις του δεν έχουν μεταξύ τους παρά τυχαίες σχέσεις και όπου τα γεγονότα δεν προκύπτουν από μια όξυνση των αντιθέσεων, αλλά από μια τυχαία συνάντηση των αντιθέσεων αυτών.

Θέλουν την ταυτότητα! Αιταιούν το άγνωστο (Fremdheit), την πολυειδία. Μακριά όμως από τη διαφοροποίηση, την ενοποίηση, την αλλοτρίωση!

Είναι όμως, μέσα σ' αυτή την πνευματική κατάσταση, που η χυδαία πολιτική οικονομία, η οποία δεν είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, παρά η τυποποίηση της πιο κοινής μωρολογίας, εξετάζει τις τρεις προφανείς σχέσεις που της παρέχει η άμεση παρατήρηση, σε ό,τι αφορά την πηγή των εισοδημάτων. Υπάρχουν, σύμφωνα με αυτή, τριών ειδών εισοδήματα, διαφορετικά μεταξύ τους, αδιάφορα τα μεν για τα δε, τα οποία προέρχονται από τρεις διαφορετικές πηγές: η γαιοπρόσοδος, που προέρχεται από τη γη, το κέρδος που προέρχεται απ' το κεφάλαιο και ο μισθός που προέρχεται από την εργασία.

Οι τρεις αυτές μορφές εισοδημάτων βρίσκονται, το ένα δίπλα στο άλλο, μέσα σ' ένα είδος διασκορπισμού στο χώρο, διαφορετικά και παρατιθέμενα. Ό,τι συμβαίνει στο ένα, δεν προκαλεί ούτε κρύο ούτε ζέση στο άλλο. Αισθάνονται ξένα μεταξύ τους. Το καθένα ασχολείται με τις υποθέσεις του. Ο ένας επισκέπτεται τα κτήματά του, ο άλλος συχνάζει στο Χρηματιστήριο, ο τρίτος πηγαίνει κάθε πρωί στο εργοστάσιο. Η διαφοροποίηση αυτή βρίσκεται πάντα εκεί, από πάντα δοσμένη, το πολύ πολύ να προέρχεται από το μετασχηματισμό του κάθε ξεχωριστού όρου μιας άλλης, προγενέστερης πολυειδίας, μιας άλλης, προγενέστερης πολυπλοκότητας. Ο νόμος του μετασχηματισμού αποκλείει την πραγματική εξέλιξη του κάθε ξεχωριστού στοιχείου που διέπει.

Ο Μαρξ, ασφαλώς, υιοθετεί μια εντελώς διαφορετική οπτική από αυτή των εκπροσώπων της χυδαίας πολιτικής οικονομίας ή των θετικιστών. Η πρόσοδος, το κέρδος, ο μισθός, αποτελούν σαφείς στη διαφορετικότητά τους καθορισμούς, αυτοί όμως οι καθορισμοί προέρχονται από μια διαδικασία προσδιορισμών. Στην ταυτότητά τους, τη διαφορά και την αντίθεσή τους, γεννιούνται στο ίδιο πεδίο και κάποια μέρα θα συντριβούν. Ο Μαρξ φαίνεται να ευνοεί κάπως αυτή τη συντριβή...

Σε αντίθεση με αυτό που παρουσιάζεται ως κατευναστική ετερογένεια (ο καθένας τη δουλειά του...), ο Μαρξ αποκαθιστά τη συνείδηση της συγχρονικής και διαχρονικής διασύνδεσης, τόσο της εννοιολογικής όσο και ιστορικής, τη συνείδηση της *Zusammenhang* και της *Wechselwirkung*. Τίποτα απ' όσα κάνει ένας άνθρωπος ή απ' όσα τον αφορούν, τίποτα απ' όσα πράττει μια κοινωνική κατηγορία ή απ' όσα την αφορούν, δεν είναι ανεξάρτητο από τους άλλους ανθρώπους, τις άλλες κατηγορίες ή τις άλλες τάξεις.

Όπως γράφει:

Ενώ η μορφή της αλλοτρίωσης (Entfremdung) δίνει δουλειά στους εκπροσώπους της κλασικής πολιτικής οικονομίας, εξ ου και οι κριτικές τους, και ενώ προσπαθούν μέσω των αναλύσεών τους να ξεφορτωθούν τη χυδαία πολιτική οικονομία, αυτή αισθάνεται εντελώς στο σπίτι της μέσα στην ατοπία (Fremdheit) εκεί, όπου οι διάφοροι αποδέκτες της αξίας βρίσκονται αντιμέτωποι μεταξύ τους. (...) Όσο περισσότερο συλλαμβάνει, μέσα από μια αλλοτριωμένη μορφή, τους σχηματισμούς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τόσο πιο κοντά έρχεται στο στοιχείο της συνήθους απεικόνισης και, επομένως, τόσο περισσότερο βρίσκεται μέσα στο φυσικό της στοιχείο. (...)

Εξάλλου, όλ' αυτά παρέχουν μεγάλες υπηρεσίες στην απολογητική. Αφού, για παράδειγμα, η γαιοπρόσδοος, το κεφάλαιο-κέρδος, η εργασία-μισθός, οι διάφορες μορφές της υπεραξίας και τα σχήματα (Gestalten) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δε βρίσκονται το ένα απέναντι στο άλλο (gegenüber stehen) ως αλλοτριωμένα (entfremd), αλλά ως ξένα (fremd) μεταξύ τους και αδιάφορα (gleichgultig), ως απλώς διαφορετικά (verschieden) και χωρίς αντίθεση (ohne Gegensatz). Τα διαφορετικά εισοδήματα απορρέουν από εντελώς διαφορετικές (verschieden) πηγές, το ένα από τη γη, το άλλο από το κεφάλαιο, το άλλο από την εργασία. Έτσι, δε βρίσκονται σε καμιά σχέση εχθρότητας, αφού δεν υπάρχει εσώτερη σχέση μεταξύ τους...¹⁸

Περιγράφοντας, στο *Κεφάλαιο*, την ίδια πλάνη και καταγγέλλοντας πιο συγκεκριμένα την ψευδή, σύμφωνα με τον ίδιο, ερμηνεία της προσόδου, διαπιστώνει:

Δεδομένου ότι εδώ, ένα τμήμα της υπεραξίας δε φαίνεται απευθείας συνδεδεμένο με τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά μ' ένα φυσικό στοιχείο, τη γη, ο διαχωρισμός των διαφορετικών τμημάτων της υπεραξίας έχει συμπληρωθεί, όπως και η αμοιβαία μεταξύ τους αλλοτριωμένη και άκαμπτη σχέση, οι εσωτερικοί τους δεσμοί έχουν οριστικά διαρραγεί, η πρωταρχική τους πηγή εξαφανίζεται ολοκληρωτικά...¹⁹

Ο Μαρξ, όμως, αναλαμβάνει να αποκαλύψει, σε μερικές χιλιάδες σελίδες, την πηγή της προέλευσης και να αναγγείλει το πεπρωμένο της. Η απλή παράθεση, η διαφορά ως διαφορά, αποκλείει τον αγώνα και την έχθρα. Οι εκπρόσωποι της χυδαίας πολιτικής οικονομίας θα ήθελαν να απομακρύνουν τα αντίθετα και τις αντιφάσεις, τη μια από την άλλη. Προκειμένου να διαλύσουν το φάντασμα μιας γένεσης, μιας προέλευσης, μιας συγγένειας ή μιας ιστορίας, θα έκαναν ευχαρίστως να εμφανιστούν ξεχωριστές ήπειροι: στη μία θα φιλοξενούσαν τους ιδιοκτήτες γης, στην άλλη τους κεφαλαιούχους, σε μια τρίτη τους εργάτες. Ύστερα θα διεργήγναν κάθε σχέση μεταξύ των ηπείρων και έτσι δε θα υπήρχαν πια κοινωνικοί αγώνες!

Γιατί ο μισθωτός να αντιπαράθεται στο κεφάλαιο αν ο μισθός και το κεφάλαιο δεν είχαν κοινή προέλευση, τη στιγμή που προφανώς θα ήταν τόσο απλό, εάν επρόκειτο για διαφορά και αντιφατικότητα και όχι για ζωντανή αντίθεση, να πάει κανείς να εγκατασταθεί σε μια ήρεμη Ιθάκη;

Η ζωή, τα γεγονότα, οι κρίσεις, οι επαναστάσεις δε γεννιούνται, σύμφωνα με τον Μαρξ, μέσα από συναντήσεις, ούτε άλλωστε και σύμφωνα με τον Χέγκελ: ουσιαστικά δεν προέρχονται από τη συγχώνευση εξωτερικών, μεταξύ τους, παραγόντων, αλλά προκύπτουν —όπως επίσης και η ενδεχόμενη συγχώνευση των εξωτερικών παραγόντων— από μια *όξυνση των αντιθέσεων*.

Να γιατί ο Μαρξ, ακολουθώντας τον Χέγκελ, αρνείται τον πίνακα των αντιθέσεων της κλασικής λογικής. Για να οξυνθεί μια αντίθεση, να ισχυροποιηθεί, να εξασθενήσει, να αμβλυνθεί, να πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, να ξεπεραστεί, να επιλυθεί, ή να ξεσπάσει, θα πρέπει τα αντίθετα να μην είναι μια για πάντα δεδομένα. Πώς λοιπόν θα μπορούσε μια τυπική αντίθεση να οξυνθεί ή να αμβλυνθεί; Το Α είναι Α, το Α δεν είναι μη-Α και τρίτη λύση δεν υπάρχει. Το Α και το μη-Α θα μείνουν πάντοτε αυτό που είναι, και η αντίθεσή τους, που είναι απόλυτη, θα μείνει πάντοτε αυτή που είναι. Το Α δε θα γίνει μη-Α, το Α δε θα είναι μη-Α. Η ταυτότητα δε θα είναι διαφορά, που δε θα είναι αντίφαση, που δε θα είναι αντίθεση. Την ίδια στιγμή και μέσα στην ίδια σχέση, ο πλούσιος δεν είναι φτωχός· ο πολιτισμένος, βάρβαρος· ο κύκλος, πολύγωνο· ο υπηρέτης, κύριος· η αιτία, αποτέλεσμα· κ.ο.κ.

Ο Μαρξ, μαζί με τον Χέγκελ, υποστηρίζει το αντίθετο. Δεν αρνείται καθόλου το ενδιαφέρον και τη σημασία αυτών των διακρίσεων, δε θέλει όμως και να ξεχνάμε τη ρευστή τους ενότητα, το αδιάκοπο πέρασμα από τη μία στην άλλη, την ανατροπή του ενός μέσα στο άλλο. Δεν μπορεί να υπάρχει κρίση, μας λέει, «χωρίς η αγορά και η πώληση να διαχωρίζονται μεταξύ τους και να αντιτίθενται»²⁰: ενότητα, διαχωρισμός, αντίθεση, αποκατάσταση της ενότητας.

Γνωρίζουμε ότι η πώληση και η αγορά συνιστούν αρχικά μια πράξη ταυτόσημη. Παράγεται όμως ένας διαχωρισμός και επομένως, λέει ο Μαρξ, «η διπλή αυτή και διαφορετική ύπαρξη πρέπει να αναπτυχθεί και να μετατραπεί σε διαφορά (Unterschied), η διαφορά σε αντίθεση (Gegensatz) και αυτή σε αντίφαση (Widerspruch)»²¹.

Αυτό είναι το σχήμα της διαδικασίας που λεπτομερώς περιγράφει ο Χέγκελ στη *Θεωρία της ουσίας*:

Η συνηθισμένη σκέψη «περιλαμβάνει παντού την αντίθεση, δε φτάνει όμως στη συνείδηση· παραμένει εξωτερική ανασκόπηση που περνάει από την ταυτότητα στη μη-ταυτότητα, ή από την αρνητική σχέση στο σκεπτόμενο είναι των καθαρών διαφορών. Αντιπαράθετεί μ' έναν εξωτερικό τρόπο αυτούς τους δύο προσδιορισμούς και δε βλέπει παρά μόνο αυτούς, όχι όμως και το πέρασμα από τον ένα στον άλλο, πράγμα που είναι και το ουσιαστικότερο, ενώ περιλαμβάνει και την αντίθεση».

Είναι η κατηγορία που επιρρίπτει ο Μαρξ στους εκπροσώπους της χυδαίας πολιτικής οικονομίας. Ωστόσο, ο Χέγκελ προσθέτει:

Ο λόγος οξύνει τη διαφορά που αμβλύνεται από το διαφορετικό, την απλή διαφοροποίηση της συνηθισμένης σκέψης· τις οξύνει, φτάνοντάς τις σε μια ουσιαστική διαφορά, στην αντίθεση. Μόνο όταν ωθούνται στα άκρα της αντίθεσης αντιπαρά τίθενται οι πολλαπλότητες μ' ένα ζωηρό και ενεργητικό τρόπο και είναι μέσα στην αντίθεση που αποκτούν αυτή την αρνητικότητα, η οποία και συνιστά τον εσωτερικό παλμό της αυθόρμητης κίνησης της ζωής²².

Η διαφορά δεν είναι παρά μια αντίθεση άνοστη, αμβλυμένη και αδρανής. Όταν η διαφορά σταθεροποιείται και εγκαθίσταται, διαπιστώνουμε μια στασιμότητα. Ξέρουμε πόσο δυναμικά μέσα ο Χέγκελ, που συχνά κατηγορείται ότι προτιμά το συμβιβασμό, είναι ικανός να παρεμβάλλει, προκειμένου να δώσει τέλος στη στασιμότητα και να οξύνει τις καταστάσεις: τον πόλεμο!

Ασφαλώς όμως, το σχέδιο όξυνσης των αντιθέσεων (το οποίο ήδη προϋποθέτει την ταυτότητα της διαφοράς και της ταυτότητας) αποκλείει κάθε απόλυτη ισχύ της λογικής της ταυτότητας.

Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, κεφάλαιο και εργασία είναι συγχρόνως ταυτόσημα και αντιπαρατιθέμενα. Το παράδοξο της γλώσσας, λέει ο Μαρξ, ανταναχλά το παράδοξο της πραγματικότητας (*Das Paradoxon der Wirklichkeit*)²³.

Κατά συνέπεια, για να έχουμε ένα αποτέλεσμα, θα αρκεί μερικές φορές να ευχόμαστε την επιτυχία του αντιθέτου του. «Το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία», γράφει ο Ένγκελς, «είναι σήμερα αδιαχώριστα. Όσο ισχυροποιείται το κεφάλαιο, τόσο ισχυροποιείται και η τάξη των μισθωτών και τόσο πλησιάζει το τέλος της κυριαρχίας των καπιταλιστών. Εύχομαι λοιπόν, σε μας τους Γερμανούς, μια ζωηρή ανάπτυξη (*eine florissante Entwicklung*) της καπιταλιστικής οικονομίας, και καθόλου τη στασιμότητά της μέσα στην ακινησία»²⁴.

Πολλές φορές, ο μόνος δρόμος που μας πάει στο βορρά είναι αυτός που περνάει από το νότο. Το χρήμα δεν εκπληρώνει το σκοπό του παρά μέσα από την καταστροφή του: «Είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα και συγχρόνως δεν είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα»²⁵.

Σε αντίθεση με τους ουτοπιστές, ο Μαρξ δε θεωρεί ότι ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα μπορεί να μεταβληθεί μέσω μιας παρέμβασης εξωτερικής στον εαυτό του. Οι μεταφορές, οι μετατοπίσεις, οι ανατροπές, περιορίζονται σε επιφανειακές, τυχαίες και, σε τελική ανάλυση, φαινομενικές μορφές αλλαγής. Οι θεμελιώδεις μορφές αλλαγής είναι, στα μάτια του, η όξυνση, οι εξάρσεις, οι ανατροπές, οι αποκαταστάσεις, οι διαιρέσεις, οι επαναστάσεις. Αυτό που αφήνει πάντοτε να υπερισχύει είναι η αντίθεση πάνω στη διαφορά, την οποία συνεχίζει και αποτελειώνει.

Μετάφραση: Κατερίνα Κέη

Σημειώσεις

1. *Marx-Engels-Werke (MEW)*, Berlin, Dietz Verlag, t. XXXVII, p. 494. Cf. Marx-Engels, *Etudes philosophiques*, Paris, Ed. Sociales, 1947, p. 130.

2. *Marx-Engels-Werke (MEW)*, t. XXXVIII, p. 203.

3. *MEW*, t. XX, p. 334.

4. *MEW*, t. XXII, p. 314.

5. Η αντίστοιχη λέξη, που στο γερμανικό πρωτότυπο βρίσκεται στα γαλλικά, είναι «fonds», περιουσία.

6. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin, Dietz Verlag, 1953, p. 217. Cf. trad. fr., *Fondements de la critique de l'économie politique*, Paris, Ed. Anthropos, 1958, t. 1, p. 257.

7. *Wissenschaft der Logik*, Hambourg, Ed. Meiner, t. II, p. 30· trad. fr., Paris, Aubier, 1949, II, pp. 35-36.

8. *Wissenschaft der Logik*, II, pp. 23-62.

9. Ο E. Fleischmann συνετά προτείνει αυτό τον όρο. Cf. *La science universelle ή la Logique de Hegel*, Plon, 1968, p. 141.

10. Ο Λένιν αναφερόμενος στον Γοργία: «Στιγμές που εξαφανίζονται = είναι και μη-είναι. Πρόκειται για τον τέλει προσδιορισμό της διαλεκτικής!» (*Cahiers philosophiques*, Paris, Ed. Sociales, p. 227).

11. *MEW*, t. XIII, p. 10.

12. *MEW*, t. I, pp. 511-512.
13. *MEW*, t. XVI, p. 131.
14. *MEW*, t. XXVI, III, pp. 414-415.
15. *MEW*, t. XXV, p. 99.
16. *MEW*, t. XXIII, pp. 127-128, trad. fr., *Le Capital*, t. I, pp. 121-122.
17. *Anti-Duhring*, trad. fr., p. 170.
18. *MEW*, t. XXVI, III, p. 493 bas.
19. *Le Capital*, trad. fr., t. II, III, p. 207.
20. *MEW*, t. XXVI, II, p. 512.
21. *Grundrisse*, p. 65, trad. fr., p. 83.
22. *Wissenschaft der Logik*, t. II, pp. 60-61.
23. *MEW*, t. XXVI, III, p. 134.
24. *MEW*, t. XXII, p. 50.
25. *Grundrisse*, pp. 68-69.